इल्ललः, पुं, पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

इल्लिशः, पुं, इलीशमत्स्यः। तत्पर्य्यायः। वारिकर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलतालः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इलीशः ६ राजशफरः ७ इल्लीशः ८ जलतापी ९। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। पित्तश्लेष्माग्निवृद्धिकारित्वम्। मधुरत्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ॥

"इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः।
पित्तकृत् कफकृत् किञ्चित् लघुर्वृष्योऽनिलापहः"॥

इति भावप्रकाशः॥

इल्वकाः, स्त्री, इल्वलाः। नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

इल्वलः, पुं, (इल्+वलच्। निपातनात् गुणाभावः।) दैत्यविशेषः। स च वातापेर्भ्राता। (स च सिंहिकासुतः। यथा, हरिवंशे। ३य अध्याये।

"सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः।९८।
ऐशः बल्यश्च बलिनौ नभश्चैव तथाबलः।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा" ॥९९॥

तस्य विवृतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने ९६ अध्यायः।

लोमश उवाच।

"इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन!।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः।४।
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः।
पुत्त्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु॥ ५॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्त्रं वासवसम्मितम्।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम्॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः।
मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः॥७॥
मेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात्।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम्।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत॥ ९॥
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम्।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत्॥१०॥
तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम्।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः।
वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशाम्पते॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः॥ १३॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु।
पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान्॥१४॥

ततः ९९ अध्याये इल्वलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम्॥

यथा,— लोमश उवाच।

"इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान्।
उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत्।१।
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत् तदा।
सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा।२।
ततो राजर्षयः सर्व्वे विषण्णा गतचेतसः।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम्।३।
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्ऋषिसत्तमः।
विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरं।४।
धुर्य्यासनमथासाद्य निषषाद महानृषिः।
तं पर्य्यवेशयद्दैत्येन्द्रः इल्वलः प्रहसन्निव।५।
अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः।
भुक्तवत्यसुराह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः।६।
ततो वायुः प्रादुरभूत् अधस्तस्य महात्मनः।
शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः।७।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह।८।
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ९।
इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम्।
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत्।१०।)

मत्स्यविशेषः। इति मेदिनी॥

इल्वलाः, स्त्री, (इल+वलच्।) मृगशिरोनक्षत्रशिरो देशस्थिताः पञ्चताराः। इत्यमरः॥ (नित्यबहुवचनान्तोऽयम्।)

इव, इ, व्याप्तौ। (इदित्-भ्वादिं--परं-सकं-सेट्।) प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः॥ ह्रस्वादिः। इ इन्व्यते। दन्त्यवकारपरत्वान्नानुस्वारः। प्रीणनं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

इव, व्य, सादृश्यम्। साम्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, रघौ।१।१।

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ"॥)

(उत्प्रेक्षा। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"।)

ईषत्। वाक्यालङ्कारः। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।

"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्"।

एवार्थः। यथा, ऋग्वेदे १।१८४।३। "श्रिये पुषन्निषुकृतेव देवाः" "इवशब्द एवार्थे" इति भाष्यम्। अवधारणार्थः। यथा, शतपथब्राह्मणे प्लक्ष्णेव तु ईश्वरा" "इवशब्दोऽवधारणार्थः इति भाष्यम्।)

इशीका, स्त्री, इषीका। गजचक्षुर्गोलकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

इष य सर्पणे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वादिः। य इष्यति। सर्पणं गतिः। इति दुर्गादासः॥

इष उ श वाञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्। उ एषित्वा इष्ट्वा। वेमसहलुभेत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इषगाभीक्ष्ण्ये इष्य सर्पणे इत्येतयोरप्राप्तये विशेषणार्थः। न च पिबादिग्रहणवत्तत्र इच्छ इति ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात्। श इच्छती इच्छन्ती। अस्यैव इच्छादेशः। इच्छति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

इष ग आभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्येन करणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यादिं-परं-अकं-सेट्।) ग इष्णाति पण्डितः। पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

इषः, पुं, (इष्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति। इष+क।) आश्विनमासः। इत्यमरः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे।४।३। "यच्छरद्दूर्गस ओषधयः पच्यन्ते ते ने हैताविषश्चोर्गश्च"। इषर्जौ शरत्"। इति सुश्रुतः॥)

इषिका, स्त्री, (इष्+कृञादिभ्यो वुन्।) इषीका। गजचक्षुर्गोलकः। तूलिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति। इष+किरच्।) अग्निः। इत्युणादिकोषः॥ (गमनशीले, त्रि, यथा, ऋग्वेदे।७।३५।४। "शं न इषिरो अभियारातः"। "इषिरः गतिशीलः" इति भाष्यम्।)

इषीका, स्त्री, (ईष्यते इति। ईषेः कित् ह्रस्वश्चेतीकन् ह्रस्वश्च।) गजाक्षिकूटकः। हस्तिचक्षुर्गोलकः। इत्यमरः॥ तूलिका। इति रायमुकुटः॥ काशतृणं। इति हेमचन्द्रः॥

("पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता"।
"इषीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत्।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः"।

इति च महाभारते।

"तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः"।

इति रघुः १२।२३"। इषीकास्त्रं काशास्त्रं "इषीका काशमुच्यते" इति हलायुधः। इति तट्टीका।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति। इष्+उ।) बाणः। इत्यमरः॥ ("उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले"। इति शाकुन्तले २ अङ्के।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन्। इषु+धा कि।) तूणः। इत्यमरः॥ ("धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी"। इति महाभारते ३।३९।)

इषुपुङ्खा, स्त्री, शरपुङ्खावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इष्टं, क्ली, (इज्यते इष्यते वा यज इष वा+भावे क्त।) यज्ञादिकर्म्म। (यथा, हेमचन्द्रः।

"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते"॥)

यथेप्सितं। कामं। इत्यमरः॥ संस्कारः। इति मेदिनी॥

इष्टं, त्रि, (इष्यते इज्यते वा यत् तत्। इष यज वा+कर्म्मणि क्त।) आशंसितम्। वाञ्छितम्। पूजितम्। प्रियं। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते।

"उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः"।

मनुः।४।२२९।

"तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्"।)

इष्टः, पुं, (इज्यते यः। यज्+क्त।) यज्ञः। इति मेदिनी॥ एरण्डवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (शमीशब्दे ऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम्॥)

इष्टका, } स्त्री, (इष+तकन्+टाप्।) गृहादि-
इष्टिका, } निर्म्माणार्थदग्धमृत्तिकाखण्डः। इति चितिव्यवहारे लीलावती। इट इति भाषा। तद्गृहगुणः।

"कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम्।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्"॥

इति चाणक्यम्॥*॥ तद्रचितस्थाने पितृकर्म्मणि-